

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ

«Վաչե եւ Թամար Մանուկյան» մատենադարանի տնօրեն
Մայր Աթոռի հրատարակչական բաժնի տնօրեն, ԳՀԾ, ՍՎԴ

ՀԱԿՈԲ Դ. ՋՈՒՂԱՅԵՑԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ԵՒ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ 1655–1674 ԹԹ.

ՄՈՒՏՔ

Հայոց Եկեղեցու պատմությունն ուսումնասիրողները քաջաժանոթ են, որ շուրջ 1700-ամյա Եկեղեցու պատմությունը լի է վայրիվերումներով, ձեռքբերումներով եւ անկումներով, ամլության եւ վերազարթոնքի շրջաններով: Եկեղեցու պատմությունն այս դիտանկյունով ուսումնասիրելիս հստակ է, որ ժէ. դարը, բացառությամբ առաջին քառորդի, համարվում է վերազարթոնքի շրջան¹, որը մեծ ազդեցություն թողեց ոչ միայն Հայոց Եկեղեցու, այլեւ հայ ժողովրդի պատմության հետագա ընթացքի վրա²: Վերազարթոնքի շրջանը պայմանավորված էր հատկապես ժէ. դարի ուսյալ հոգեւորականների գործունեությամբ³:

Խոսելով այդ դարի մասին՝ չենք կարող միանշանակ պնդել, որ այն վերաբերում է ամբողջ դարին. ժէ. դարի վերազարթոնքը սերտորեն առնչվում է Մովսես Գ. Հայրապետի (1629–1632 թթ.) եւ նրա արժանավոր հաջորդների (Փիլիպոս Ա. (1632–1655 թթ.), Հակոբ Դ. (1655–1680 թթ.), Եղիազար Ա. (1681–1691 թթ.)) ժամանակաշրջանի հետ: Սակայն պետք է նաեւ արձանագրել, որ վերազարթոնքի հիմքերը եւ դրան նպաստող հանգամանքները առկա էին դեռեւս նշված դարի սկզբներին⁴: Հայաստանում եւ նրա

¹ Տէս Մ. ԽՈՍՏԻԿԵԱՆ, Վերածնութեան շրջան. ժէ. դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները. Հարանց Անապատ եւ Մովսէս կաթողիկոս («Արարատ», 1902, Ե.–Զ., էջ 430–446). «Փիլիպպոս կաթողիկոս եւ բարենորոգչական դպրոցներ» («Արարատ», 1902, Ե.–Ը., էջ 607–623), «Յակոբ կաթողիկոս Զուղայեցի» («Արարատ», 1902, Թ.–Ժ., էջ 771–785), «Եղիազար եւ Նահապետ կաթողիկոսներ» («Արարատ», 1902, ԺԱ.–ԺԲ., էջ 1006–1023):

² Տէս Հ. ՄԻՐՋՈՅԱՆ, Սիմեոն Զուղայեցի, Երեւան, 1971, էջ 20–21:

³ Տէս Կ. ԵՊՍ. ԱՄԱՏՈՒՆԻ, Ժէ. դարու երեւելի վարդապետներ, Վենետիկ, 1989:

⁴ Նկատի ունենք ժէ. Դարասկզբին հիմնված Սյունյաց Մեծ անապատը (իմա՝ Հարանց անապատ), տէս Դ. ՍՐԿ. ՄՈՎՍԵՍՅԱՆ, Տաթևի Հարանց Մեծ անապատը եւ նրա մշակութային

սահմաններից դուրս հիմնված դպրոցների, վարդապետանոցների եւ վանական համալիրների արդյունավոր գործունեության շնորհիվ ժէ. դարի առաջին կեսին նկատվում է եկեղեցականների եւ վանականների կտրուկ աճ⁵:

Այնուամենայնիվ ժէ. դարասկիզբը Հայ եկեղեցու, ինչպես նաեւ հայ ժողովրդի համար ծանր ու փորձություններով լի ժամանակ էր⁶: Սակայն, ի հեճուկս այդ դժվարությունների, Հայ եկեղեցու սպասավորները շարունակում էին օտարի լծից ազատվելու ուղիներ փնտրելը⁷: Մոռացված չէին ժ2. դարի հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ տարված աշխատանքները (Ս. էջմիածնի 1547 թ. եւ Սեբաստիայի 1562 թ. ժողովները): Սակայն աշխարհաքաղաքական իրողությունները միշտ չէ, որ դասավորվում էին ի նպաստ հայ ազատագրական պայքարի:

Ժէ. ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԿՈՂՄՆՈՐՈՇՄԱՆ ՀԱՐՑԸ

Ժ2. դարի երկրորդ կեսից սկսած՝ հայ եկեղեցականությունը բուռն կերպով հետամուտ էր ազգային-ազատագրական պայքարը

ժառանգությունը, Վաղարշապատ, 2017:

⁵ Զեռագրերի հիշատակարանների եւ մանր ժամանակագրությունների հաղորդած տեղեկությունների համադրման արդյունքում ժէ. դարի առաջին կեսի հոգեւորականների թվաքանակի վերաբերյալ իր ուսումնասիրության մեջ արժեքավոր վիճակագրական տվյալներ է ներկայացնում Միքայել Մալխասյանը, տե՛ս Մ. ՄԱԼԽԱՍՅԱՆ, Ժողովրդագրական գործընթացների միտումները եւ առանձնահատկությունները Հայաստանում XVII դարի առաջին կեսին, «Հայագիտության հարցեր», 2016, թիվ 1, էջ 95–96:

⁶ Նկատի ունենք Հայաստանում ընթացող թուրք-իրանական պատերազմները, ծանր հարկերը, բռնագաղթը եւ բռնաճնշումները, որոնք մանրամասն նկարագրում է Առաքել Դավրիժեցին, տե՛ս Ա. ԴԱՐԻՉԵՅԻ, Գիրք պատմութեանց, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Ա. Խանլալյանի, Երեւան, 1990:

⁷ Պետք է նշել, որ ժէ. դարում Հայոց եկեղեցին շարունակում էր մնալ քիչ թե շատ տնտեսապես կայուն համակարգ ունեցող միակ կառույցը, որը բացատրվում է նրանով, որ եկեղեցու տրամադրության տակ եղած հողային տարածքները շարունակում էին ընդարձակվել նոր նվիրատվությունների շնորհիվ (այս մասին են վկայում Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի եւ Հայաստանի ազգային արխիվի, ինչպես նաեւ այլ արխիվային ֆոնդերում պահվող բազմաթիվ վավերագրեր, ինչպես նաեւ Սիմեոն Երեւանցու «Ջամբո» աշխատության մեջ ներառված բազմաթիվ կալվածագրեր): Սակայն վանքապատկան հողերը նույնպես ենթարկվում էին հարկման, պարզապես ունեին հարկային որոշ արտոնություններ: Հոգեւորականությունն ապահարկ դաս չէր, որի մասին վկայում են կանոնամեները (օրինամատչաններ ու օրենքներ). տե՛ս նաեւ Օսմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում (XVI–XVII դդ. կանոնամեներ), թարգմ., առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյանի եւ Մ. Կ. Զուլալյանի, Երեւան, 1964, էջ 27. տե՛ս Լ. ՎԱՐԴԱՆ, Հարկերը Օսմանեան եւ Պարսկական կայսրութիւններուն մէջ. ԺԵ.–Ի. դար, Երեւան, 2004, էջ 500:

կազմակերպելուն եւ օտարի լուծը թոթափելու ուղիներ փնտրելուն⁸։ Թեեւ Հակոբ Անասյանը գրում է, որ «այս շրջանում հայ քաղաքական գիտակցությունը հասել էր այնտեղ, որ Հայաստանի դրության թշվառությունն արդեն սկսել էր իսկապես դիտվել որպես սեփական պետականության բացակայության հետեւանք, ինչ որ նշանակում էր, թե այդ ժողովուրդն այլեւս անցկացրել էր իրեն շրջապատող, իրեն ճնշող երեւույթներին կրավորական հանդիսատես լինելու շրջանը»⁹։ Այնուամենայնիվ կարծում ենք՝ իրատես լինելու համար պետք է նշել, որ տվյալ դարաշրջանում հայությունը դեռեւս պատրաստ չէր թուրք-իրանական տիրապետությունից սեփական ուժերով ազատագրվելուն¹⁰։ Իսկ սեփական ուժերով ազատագրվելու նկատմամբ անվստահությունն էլ, ըստ պատմաբան Պետրոս Հովհաննիսյանի, առաջացել էր «մեղավոր» ժողովուրդ լինելու գիտակցությունից¹¹։ Այդ էր հիմնական պատճառը, որ ինչպես ԺԶ. դարում, այնպես էլ ԺԷ. դարում հայ հասարակության մտածողության մեջ գերիշխող էր օտարի՝ հիմնականում քրիստոնյա Արեւմուտքի օգնությամբ ազատագրվելու գաղափարը։ Իսկ արդյո՞ք Արեւմուտքը պատրաստ էր ընդառաջ գնալու հայ ազատագրական պայքարին, արդյո՞ք ցանկության պարագայում նույնիսկ Արեւմուտքն ուներ ռազմաքաղաքական բարենպաստ պայմաններ եւ միջոցներ, արդյո՞ք Արեւմուտքի եւ Արեւելքի բարդ ու ոչ միանշանակ հարաբերությունները նպաստում էին հայ ազատագրական պայքարը հովանավորելու կամ կազմակերպելու գործին։

ԺԷ. դարի առաջին կեսին Եւրոպայի գրեթե ողջ տարածքում ընթացող «Երեսունամյա պատերազմ»-ը (1618–1648 թթ.)¹² հյուծել եւ կազմալուծել

⁸ Տե՛ս Տ. Ա. ՔԶՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Ս. Էջմիածնի 1547 թվականի ժողովը. «Բանբեր Երեւանի համալսարանի. Հայագիտություն», 2019 №2 (29), էջ 55–64, «Սեբաստիայի 1562 թվականի խորհրդաժողովը եւ Աբգար դպիր Եւդոկացու բանագնացությունը», «Բանբեր Մատենադարանի», №28, էջ 66–189։

⁹ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Երեւան, 1961, էջ 40։

¹⁰ Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, նյութերի ժողովածու, Երեւան – Էջմիածին, 2017, էջ 22. Մ. ՄԱԼԽԱՅԱՆ, Պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություններ, Օսմանյան կայսրության եւ Սեֆյան տերության առաջացումն ու հզորացումը. Ժողովրդագրական գործընթացների ազդեցությունը 17-րդ դարի հայ ազատագրական մտքի վրա, գիտական հոգվածների ժողովածու, գիրք 1, Երեւան, 2015, էջ 31–32։

¹¹ Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., 2017, էջ 15–16։

¹² «Միջին դարերի պատմություն», հտ. Բ., խմբ.՝ Ս. Դ. Սկազկին եւ այլք, Երեւան, 1978, էջ 474–493. տե՛ս նաեւ История средних веков. Ранее Новое время, т. 2, под. ред. С. П. Карпова, Москва, 2000, էջ 391–405. А. С. ВАСИЛЬЕВ, Всеобщая история. от средних веков к новому времени, т. 3, Москва, 2008, էջ 199–203։

էր Եւրոպան, որտեղ ընթանում էին ազգային պետութիւնների ձեւավորման գործընթացներ¹³: Ուստի ակնկալել, որ մասնատված Եւրոպան նման պայմաններում կարող էր օգնության ձեռք մեկնել Հայաստանին, պարզապէս քաղաքական պարզամտութիւն կլինէր: Սակայն Վեստֆալյան հաշտութիւնից (1648 թ.) հետո «XVII դ. երկրորդ կեսից Եւրոպայի միջազգային հարաբերութիւններում սկսեցին առաջատար դեր խաղալ ազգային հիմունքով զարգացող կենտրոնացած ֆեոդալական պետութիւնները՝ Ֆրանսիան՝ Արեւմտյան Եւրոպայում, Շվեդիան՝ հյուսիսում..., եւ Ռուսաստանը՝ Արեւելյան Եւրոպայում»¹⁴: Նշված երկրների՝ հատկապէս Ֆրանսիայի եւ Ռուսաստանի հզորացումն Արեւմտյան եւ Արեւելյան Եւրոպայում, ինչպէս նաեւ նույն ժամանակաշրջանում Օսմանյան Թուրքիայի ազդեցության նվազումը Եւրոպայում եւ ռազմաքաղաքական հզորության անկումը¹⁵ նոր հույսեր էին առաջացնում՝ կրկին նախաձեռնել Հայաստանի ազատագրութեան գործը:

Բացի Եւրոպայում ստեղծված բարենպաստ դրութիւնից՝ ԺԶ.—ԺԷ. դարերում երկար տասնամյակներ ընթացող եւ հայերին հյուծող թուրք-իրանական պատերազմի ավարտը՝ 1639 թ. Կասրե Շիրինի հաշտության պայմանագրով, թեւէ վերապահումներով հանդերձ, տվյալ ժամանակ ուրախութեամբ ընդունվեց հայության կողմից¹⁶, քանի որ այն հաստատում էր հարաբերական անդորր, որը, ցավոք, երկու կողմերի համար էլ ընդամենը ժամանակ շահելու միջոց էր (հետագայում՝ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսին, Հայաստանի իրանական տիրապետության ներքո գտնվող հատվածում հայության վիճակը նորից ծանրացավ¹⁷): Հայության վիճակը շարունակում էր մնալ ծանր՝ հաշվի առնելով հայության եւ հայրենիքի բռնի երկփեղկվածութիւնը, որը դժվարացնում էր հանուն ազատագրութեան կազմակերպվող միասնական պայքարի յուրաքանչյուր փորձ:

Այս շրջանում Սեֆյան Իրանի ծավալապաշտական նկրտումների ուղղվածութիւնը եւրոպական տարածքները չէին, այն առավելապէս ձգտում էր իր իշխանութիւնը հաստատել տարածաշրջանում, որտեղ

¹³ «Միջին դարերի պատմութիւն», էջ 492:

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Ն. տ.:

¹⁶ Մ. ԶՈՒԱԼՅԱՆ, Հայ ժողովրդի XIII—XVIII դարերի պատմության հարցերը ըստ Եւրոպայի հեղինակների, գիրք Ա., քաղաքական պատմութիւն, Երեւան, 1990, էջ 173:

¹⁷ «Հայոց պատմություն», հտ. Գ., Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես — 1918 թ.), գիրք Ա. (XVII դարի երկրորդ կես — XIX դարի վերջ), Երեւան, 2010, էջ 13:

նրա հիմնական թշնամին Օսմանյան Թուրքիան էր: Վերջինս, հակառակը, ոչ միայն գերիշխանություն էր ձգտում տարածաշրջանում, այլև իր ծավալապաշտական նկրտումների սլաքներն ուղղում էր դեպի անմիջապես Եւրոպայի սիրտը¹⁸: Ուստի Կասրե Շիրինի 1639 թ. պայմանագրով ապահովելով թիկունքը իրանական վտանգից՝ Թուրքիան, տուրք տալով իր ծավալապաշտական նկրտումներին, Կրետեին տիրելու նպատակով, թուրքահպատակ նավի գրավումն առիթ դարձնելով, Վենետիկի Հանրապետության դեմ սանձազերծեց լայնածավալ ռազմական գործողություններ, որը պատմության մեջ հայտնի է որպես Կրետեի կամ Կանդիայի պատերազմ (1645–1669 թթ.)¹⁹: Նշված պատերազմի ընթացքում եւրոպական երկրները, այդ թվում նաեւ պապական իշխանությունը²⁰, քաջ գիտակցելով թուրքերի՝ Եւրոպայի սրտում հաստատվելու, Միջերկրական ծովում եւ Եւրոպայում գերակշռություն ձեռք բերելու կործանարար հետեւանքները, իրենց անվերապահ աջակցությունն էին հայտնում Վենետիկի Հանրապետությանը²¹:

Այսպիսով՝ միջազգային մի շարք հաշտության պայմանագրերի կնքումը Եւրոպայում, ինչպես նաեւ Կրետեի (Կանդիայի) պատերազմը 1640-ական թվականներին կրկին իրատեսական էին դարձնում Հայաստանի ազատագրության հարցը²²:

Թուրքական վտանգը, ինչպես երեւում է 1661 թ. Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի (1655–1680 թթ.)՝ Հռոմի Ալեքսանդր է. պապին (1655–1667 թթ.)²³ ուղղված նամակից, թե՛ «Գիտասցէ մեծանձնութիւն Ձեր՝ զի լուեալ է մեր վասն թագաւորաց քրիստոնէից խաղաղութեան եւ ընդ միմիանս հաշտութեան»²⁴, ստիպել էր եւրոպական միապետներին մի

¹⁸ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 86–87:

¹⁹ Տէս ն. տ., էջ 85–93. տես նաեւ Encyclopaedia Britannica, A new survey of Universal Knowledge, Vol. 6, Colebrooke to Damascius, Chicago-London-Toronto, 1953, էջ 685:

²⁰ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 87:

²¹ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 86–87:

²² Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, Հայ-հունական ազատագրական շարժման մի էջ Կանդիայի պատերազմի շրջանից (XVII դար), «Տեղեկագիր», 1954, թիվ 3, էջ 85–99. «XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում», պատմական հետազոտություն, Երեւան, 1961, էջ 94–106. «Հայոց պատմություն», հտ. III, Նոր ժամանակաշրջան (XVII դարի երկրորդ կես – 1918 թ.), գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես – XIX դարի վերջ), Երեւան, 2010, էջ 15. «Հայոց պատմություն». հնագույն ժամանակներից մինչեւ մեր օրերը, խմբ.՝ Հ. Սիմոնյան, Երեւան, 2012, էջ 197. Պ. ՀՈՎԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 25–26:

²³ Տէս Our Sunday Visitor's Catholic Encyclopedia, ed. by P. Stravinskis, Huntington-Indiana, 1998, էջ 796. տես նաեւ Encyclopaedia Britannica, A new survey of Universal Knowledge, Vol. 1, A to Annoy, Chicago-London-Toronto, 1953, էջ 560–561:

²⁴ Տէս Յ. ՔԻՐՈՍՅԱՆ, Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցի, Անթիլիաս–Լիբանան, 1965, էջ 4:

կողմ թողնել միմյանց միջեւ առկա տարաձայնությունները եւ ուժերը կենտրոնացնել ընդհանուր թշնամու դեմ²⁵։ Եւրոպայում տվյալ ժամանակաշրջանում ազդեցիկ միապետներից էր Լյուդովիկոս ԺԴ-ն, որը Հռոմի պապի կողմից դիտարկվում էր որպես «հանուն վտանգված քրիստոնեության պաշտպանության» առաջամարտիկ²⁶։ Հենց Կրետեի պատերազմի ընթացքը եւ դրանում եւրոպական միապետների՝ այդ թվում հատկապես Լյուդովիկոս ԺԴ-ի շահագրգռությունն էին, որ հայերի շրջանում կրկին աշխուժացրին ազատագրական պայքարի ուղղությամբ տարվող աշխատանքները²⁷։

Միանգամից նշենք, որ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսի հայ իրականության մեջ շուրջ երկուսուկես տասնամյակ հայ ազատագրական պայքարը կազմակերպելու փորձերը սերտորեն առնչվում են Հակոբ Դ. Զուղայեցի կաթողիկոսի անվան հետ²⁸։ Ցավոք, հայ պատմագիտությունն առավել ուշադրության է արժանացրել հատկապես 1677/8 թ. ժողովին եւ նրան հաջորդող իրադարձություններին։ Սակայն չափազանց կարեւոր է, որ մանրամասն քննության առնվի նաեւ մինչ վերոնշված ժողովն ընկած ժամանակահատվածում կաթողիկոսի՝ հայ ազատագրական պայքարի ուղղությամբ տարված աշխատանքը։

ՌՈՒՍԱՑ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ ՈՒՂՂՎԱԾ ՆԱՄԱԿՆ ՈՒ ԱՐԵՒԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՅԸ

Հակոբ Դ. կաթողիկոսը գահ բարձրացավ պատմական մի ժամանակամիջոցում, երբ աշխարհում տեղի էին ունենում աշխարհաքաղաքական կարեւոր փոփոխություններ։ Բացի դրանից՝ Հակոբ կաթողիկոսի

²⁵ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, XVII դարի ազատագրական շարժումներն..., էջ 87։

²⁶ Հ. ԱՆԱՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 87–92։

²⁷ Պ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 25–28։

²⁸ Ըստ Հ. Միրզոյանի՝ «թեեւ ձեւականորեն հայ հասարակական-քաղաքական կյանքի ղեկը գտնվում էր հայոց կաթողիկոսի ու նրա մերձավորների ձեռքում, բայց փաստական տեսակետից այն անցել էր հայ եւ ամենից առաջ՝ շուղահայ վաճառականության ձեռքը», տե՛ս Հ. ՄԻՐԶՈՅԱՆ, XVII դարի հայ փրկսոփայական մտքի քննական վերլուծություն, Երեւան, 1983, էջ 43։ Նշված տեսակետը մենք չենք կարող ընդունել մի շարք հիմնավոր պատճառներով, որոնցից ամենից կարեւորն այն է, որ եկեղեցականները ոչ միայն գաղափարական պայքար էին մղում, այլեւ գործնականում հրավիրում էին ժողովներ, նախագահում դրանք, ստեղծում դիվանագիտական խմբեր՝ հաճախ ստանձնելով դրա ղեկավարի դերը։ Այս ամենից հետո պնդել, որ ազատագրական պայքարի ղեկը ձեւական է գտնվել Հայ Եկեղեցու ձեռքում, ամենեւին էլ չի արտացոլում պատմական իրողությունները։ Հ. Միրզոյանի տեսակետը միայն ավելի ուշ շրջանի համար, այն էլ խիստ վերապահումներով, կարող է ընդունելի լինել։

գահակալության շրջանն աչքի ընկավ Հայոց Եկեղեցու ներքին կյանքի խռովահույզ փուլով²⁹:

Այդ ժամանակահատվածում եւս Հայոց կաթողիկոսները Հռոմի պապերին դիտարկել են որպէս հայ ազատագրական պայքարը սատարողների եւ եւրոպական արքունիքների միջեւ միջնորդների: Այս դիտանկյունից արժանահիշատակ է Հակոբ կաթողիկոսի նամակագրությունը, որին անդրադարձ է կատարվում մի շարք աշխատություններում³⁰, որոնցում կաթողիկոսի նամակագրությունը քննության է առնված հատկապէս դավանանքին առնչվող հարցերի, պարտամուրհակների, կալվածագրերի եւ ներեկեղեցական խնդիրների շրջագծում՝ շղարշելով հայ ազատագրությունը վերաբերող կարեւոր արձանագրումները:

Հակոբ կաթողիկոսից պահպանված եւ նրան վերագրվող նամակագրությունը, բովանդակությունից ելնելով, պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք խմբի.

ա. նամակներ, որտեղ ուղղակի եւ անուղղակի կերպով արծարծվում է Հայաստանի ազատագրության հարցը,

բ. դավանաբանական բնույթի գրություններ եւ նամակներ,

գ. կալվածագրերին, պարտամուրհակներին եւ ընդհանրապէս Հակոբ կաթողիկոսին եւ եկեղեցական տարբեր գործիչներին վերաբերող նամակներ:

Մեր ուսումնասիրության համար, բնականաբար, առավել կարեւոր են եղել հայ ազատագրական պայքարին առնչվող գրությունները:

Անշուշտ, հայ ազատագրական պայքարն ուսումնասիրելիս հարկ է նկատի ունենալ այն հանգամանքը, որ ազատագրական պայքար կազմակերպելու ուղղությամբ աշխատանք տանող եկեղեցական գործիչները

²⁹ Խոսքը Եղիազար Այնթափցու թուրքահայոց հակաթուո կաթողիկոսության հիմնադրման եւ Օնոփրիոս վարդապետ Կարկուտի պառակտիչ գործողությունների դեմ պայքարի մասին է (տե՛ս Հ. ՄԻՐՋՈՅԱՆ, Արդյո՞ք եղել են հակահակոբյան ժողովներ (հնատիպ սկզբնաղբյուրների քննական վերլուծություն), «Բանբեր Երեւանի համալսարանի», 138.1, Երեւան, 2012, էջ 14–45. տե՛ս նաեւ Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆՅԱՆ, Ազգապատում, հտ. Բ., Ս. էջմիածին, 2001, էջ 3023–3025). Ա. ԱՅՎԱԶՅԱՆ, Հակահակոբյան ժողովներ (1664–1665 թթ.) (տե՛ս «Հայոց Եկեղեցին XVIII դարի հայ ազատագրական շարժման քառուղիներում», Երեւան, 2003, էջ 197–211):

³⁰ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը ուսն արքունիքին, «Արարատ», 1915, Թ.–Ժ., էջ 775–781. Մ. ՎՐԴ. ԹԵՐԶԵԱՆ, Յակոբ Դ. Զուղայեցի (1655–1680 թթ.), Պէլրուժ, 1956. Ա. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1959. Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցիի նորագիւտ խիստ կարեւոր վաւերաթուղթ մը, «Սիոն», 1969, մարտ–ապրիլ, էջ 126–133, «Յակոբ Կաթողիկոս Զուղայեցի», Անթիլիաս–Լիբանան, 1965 եւ այլն:

հովանավոր տերություն գտնելու հարատեւ փնտրտուքի մեջ էին: Հայ ազատագրական շարժումն առաջնորդողները եւրոպական միապետների առաջ որպէս միջնորդ հիմնականում Հռոմի պապերին էին ընտրում: Այդուամենայնիվ այս խնդրով երբեմն հայ գործիչների հայացքը շրջվում էր դեպի Արեւելյան Եւրոպա՝ Ռուսաստան, թեեւ վերջին իրողությունը, մինչեւ Իսրայել Օրու գործունեությունը, տարածում չի գտել: Աշոտ Հովհաննիսյանը, ընդհանրացնելով իր եւ հայ պատմագիտության տեսակետը, գրում է. «Մանրանալով այս վկայութիւնների վրայ մի այլ տեղ, դրանց պատմական ստուգութիւնը ենթարկել էինք կասկածանքի. մի կողմից ի նկատ առնելով այդ եւ յարակից ցուցմունքների ընդհանուր յատկութիւնը՝ յերկրեւ փաստերը քաղաքական երերուն պայմանների պահանջով, իսկ միւս կողմից ելնելով Ժէ. դարի հայ-ռուսական յարաբերութիւնների ընդհանուր բնոյթից, հաւանական չէինք համարել, որ դեռ եւս Յակոբ Զուղայեցու ժամանակ հայերը լուրջ ակնկալութիւններ ունենային մոսկովեան թագաւորութիւնից. ամենից քիչ հաւանական էր թւում մեզ այն, որ հայերը իրանց քաղաքական բաղդը կարող էին կապել բացառապէս Ռուսաստանի հետ»³¹:

Փաստորեն հայ պատմագիտական միտքը դեռեւս ի. դարի սկզբին իրատեսական չի համարել տվյալ ժամանակաշրջանում հայ-ռուսական կապերը Հայաստանի ազատագրութեան ուղղութեամբ: Սակայն Ա. Հովհաննիսյանի այս տեսակետը հերքվում է իր իսկ կողմից, երբ վերջինս «Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը ռուս աւտոնիքին» խորագրով հոդվածում³² հրապարակում է մի կարեւոր փաստաթուղթ. նա, հիմնվելով իր հրապարակած վավերագրի բովանդակութեան վրա, փոխում է դիրքորոշումը. «Այդ կասկածանքը»³³ կարծես խոստանում է փարատել յետնադրեան լատիներէնով գրած մի թուղթ, որ գտանք արտաքին գործոց նախարարութեան Մոսկուայի գլխաւոր դիւանում աշխատելիս»³⁴:

Այս լուսի ներքո արժե առաջին հերթին քննութեան առնել ցարին ուղղված՝ Հակոբ կաթողիկոսին վերագրվող գրութիւնը: Աշոտ Հովհաննիսյանն

³¹ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Յակոբ Զուղայեցու մի գրութիւնը..., էջ 776:

³² Տէս ն. տ., էջ 775–781:

³³ Խոսքը հայ մելիքների՝ Պետրոս Մեծին ուղղված 27.05.1703 թվակիր գրութեան պատմականութեան եւ Ժէ. դարի հայ-ռուսական հարաբերութիւնների բնոյթից ելնելով՝ ցարական Ռուսաստանից լուրջ ակնկալութիւն ունենալու եւ Ռուսաստանի հետ այդքան վաղ քաղաքական բախտը կապելու վերաբերյալ է, տես Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, ն. տ., էջ 75–76:

³⁴ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 776:

այս նամակի «փոքր-ինչ եղծուած» բնագիրը եւ հայերեն թարգմանությունը հրապարակել է «Արարատ» ամսագրում: Նամակն ուղղված է Ռուսաց ցարին, առանց անվան հիշատակության, գրության մեջ հիշատակված չեն դրա տեղն ու թվականը, սակայն «վաւերացրած է կարմրադեղ կնիքով», որն ունի մակագրություն³⁵: Կնիքի վրա արձանագրված է 1655 թ., որը, ինչպես կարծում է Աշոտ Հովհաննիսյանը, այնպես էլ հետագայում՝ Հարություն Քյուրտյանը, պարզապես կաթողիկոսի գահակալության առաջին տարվա թվականն է եւ կապ չունի նամակի գրության թվականի հետ³⁶: Աշոտ Հովհաննիսյանը չի կասկածում նամակի՝ Հակոբ կաթողիկոսի գրչին պատկանելուն: Ըստ նրա՝ «Կարելի է ենթադրել, որ մեր ձեռքը հասած թուղթը հայերէն բնագրի հետ ուղարկուած թարգմանութիւնն է, հակառակ դէպքում նա աւելի պատշաճ տեսք կունենար»³⁷: Իսկ Հ. Քյուրտյանը, նկատի ունենալով մի շարք հանգամանքներ, ինչպես օրինակ՝ գրության անստորագիր լինելը, կայսրի անունը չհիշատակելը, հասցե չունենալը, տեղի ու թվականի բացակայությունը, նամակի՝ կաթողիկոսի հեղինակությունը պատկանելը, համարում է «խիստ տարակուսելի»³⁸:

Նամակի գրության ժամանակը, ըստ Աշոտ Հովհաննիսյանի, 1670-ականներն են, երբ Հակոբ կաթողիկոսը սերտ առնչություններ ուներ որոշ կաթոլիկ քարոզիչների հետ, որոնց ձեռքով էլ, ըստ նրա, հավանաբար թարգմանվել է նամակը³⁹: Ա. Հովհաննիսյանի այս պնդումը չափազանց անորոշ է: Եթե նա նկատի ունի Պողոս Փիրոմալուն⁴⁰, ապա իրոք այդ շրջանում Հայաստանում աչքի ընկնող կաթոլիկ գործիչը Պողոս

³⁵ Անդ:

³⁶ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 776—777. Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 67:

³⁷ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 777:

³⁸ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 67:

³⁹ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 777:

⁴⁰ Պողոս Փիրոմալին դոմինիկյան միաբանության անդամ էր (միաբանությանն անդամագրվել 1610 թ.): Վերջինիս գործունեությունը Հայաստանում, աղբյուրների վկայությամբ, հիշատակվում է դեռեւս Մովսես Գ. կաթողիկոսի օրոք, երբ Ուրբանոս պապը 1631 թ. Փիրոմալուն ուղարկել է Հայաստան, սակայն շուտով պարսից իշխանության կողմից, որպես կասկածելի անձ, ձերբակալվում է եւ միայն 1634 թ. ազատվելով՝ գալիս է Ս. էջմիածին՝ արժանանալով Փրկիպոս Ա. կաթողիկոսի լավ ընդունելությանը: 1654—1664 թթ. ընթացքում եղել է Նախիջևանի ունիթորների կառավարիչ արքեպիսկոպոսը, սակայն 1664 թ. պապի կարգադրությամբ տեղափոխվում է Իտալիայի Բիսինիանո քաղաք, ուր եւ վախճանվում է 1667 թ. դեկտեմբերի 28-ին: Մանրամասն տե՛ս Մ. ԱՐՔ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 2803—2804, 2836. տե՛ս նաեւ Dennis Halft, Paolo Piromalli, Christian-Muslim Relations A Bibliographical History, Vol. 10, Ottoman and Safavid Empires (1600—1700), Edited by David Thomas and John Chesworth, Boston, 2017, էջ 582—587:

Փիրոմալին էր, որը 1654–1664 թթ. ընթացքում եղել է Նախիջևանի ունիթորական աթոռի կառավարիչը: Սակայն նա 1664-ին Հայաստանից հեռացել էր (մահացել է 1667 թ.): Ուստի կարծում ենք, որ նամակը չէր կարող 1670-ականներին թարգմանվել կաթոլիկ քարոզիչների ձեռքով: Ավելին. Հ. Քյուրտյանը, հակադրվելով Ա. Հովհաննիսյանին, կարծում է, որ նամակն ընդհանրապես չէր կարող լինել կաթոլիկ քարոզիչների թարգմանություն արդյունք, քանզի.

ա. «Հաւանական չէ որ իր կարծածին պէս «կաթոլիկ քարոզիչներ» հայերէն թարգմանած կամ պատրաստած ըլլան գրութիւնը ուր Յարին կըսուի թէ գրողը «մօտենում եմ նաեւ իւր (Աստուծոյ) թագաւորութեան մէջ Նրա (Աստուծոյ) տեղապահ Կայսեր»: Կաթոլիկ քարոզիչներ պիտի խրտչէին նման բան մը գրելէ ոչ կաթոլիկ վեհապետի մը մասին»⁴¹,

բ. նա, իրավացիորեն կարծում է, որ հարկ եղած դեպքում լատիններեն գրություն կարող էին պատրաստել հենց Ս. Էջմիածնում. «Նոյն իսկ մենք կարելի կը գտնենք լատիններէն նման բնագրի պատրաստութիւնը Էջմիածնայ մէջ: Էջմիածնայ մէջ կը գտնւէր Ստեփաննոս Լեհացի թարգմանիչ եւ մատենագիր վարդապետը»⁴²:

Մեկ այլ կարեւոր հանգամանք է նաեւ այն, թե արդյոք ընդհանրապես կարող էին հայ-ռուսական քաղաքական-դիվանագիտական հարաբերություններ լինել այդ շրջանում⁴³: Օրինակ՝ խնդրո առարկա նյութի շրջանակներում Աշոտ Հովհաննիսյանը կարծում է, որ Հակոբ կաթողիկոսն Արեւմուտքի հետ գտնվել է բանակցությունների մեջ, ինչն ամենեւին էլ չի հերքում, որ «Յակոբ կաթողիկոսը կարող էր անհրաժեշտ նկատել կամ հնարաւորութիւն ստանալ ռուս կառավարութեանը դիմելու»⁴⁴, թեեւ նույն հեղինակը նշում է, որ հայերի «քաղաքական ձգտումներն այդքան հեռու չեն հասնում»⁴⁵: Այս ամենով հանդերձ՝ Ա. Հովհաննիսյանն առաջ

⁴¹ Յ. ՔԻՐՏԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁴² Անդ, էջ 67:

⁴³ Հ. Միրզոյանը գրում է. «17-րդ դարում որոշակի քալեր են կատարվում նաեւ ազգային-ազատագրական պայքարի ուղղությամբ՝ թե արեւմտահայերի, թե արեւելահայերի կողմից: Այդ բնագավառում ամենակարեւորն այն է, որ հայ ազատագրական միտքը, համոզվելով եւրոպական պետությունների տված բոլոր խոստումների անհիմն լինելու մեջ, աստիճանաբար կողմնորոշվում է դեպի Ռուսաստանը» (տե՛ս Հ. Միրզոյան, Սիմեոն Զուղայեցի..., էջ 17. տե՛ս նաեւ Վ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ, Հայ-ռուսական հարաբերությունները XVII դարում, «Տեղեկագիր», 1948, թիվ 1, էջ 53–77):

⁴⁴ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 777:

⁴⁵ Անդ:

է քաշում գրության հեղինակի եւս մի վարկած. «Գուցէ կարելի լիներ նոյնացնել այդ գրութիւնն այն կնքուած թղթի հետ, որի մասին յիշում է Օրին»⁴⁶: Այս տեսակետն առավել զարգացնում է Հ. Քյուրտյանը՝ գրելով. «Կարելի է խորհիլ որ Օրին հարկ տեսաւ նման կեղծիք մը պատրաստելու»⁴⁷: Ըստ Քյուրտյանի՝ գրության կեղծ լինելն ապացուցելու համար բավական է ուշադրութիւն դարձնել դրա ոչ պատշաճ վիճակին, ինչպես նաեւ այն հանգամանքին, որ Օրին հավանաբար ցանկանում էր ներկայանալ որպէս Հակոբ կաթողիկոսի գործի շարունակող⁴⁸:

Իհարկէ, մենք եւս համաձայն ենք, որ վերոնշւած հանգամանքների բացակայութիւնը կարող է տարակարծութիւնների եւ կասկածների տեղիք տալ նամակի հեղինակի իսկության եւ վավերականության վերաբերյալ: Սակայն դրանք եւս ունեն իրենց տրամաբանական բացատրութիւնները, որոնք թեւ չեն վրիպել ուսումնասիրողների ուշադրութիւնից, այնուամենայնիվ չեն համագրվել որոշ իրողութիւններ եւ փաստեր, որոնք սերտորեն առնչվում են Հակոբ կաթողիկոսի հետագա գործունեութեանը:

Մենք կարծում ենք, որ գրության վրա առկա 1655 թ. հենց գրության թվականն է: Այս կնճիռը հարթելու համար անշափ կարելոր է քննութեան առնել Հակոբ Դ. կաթողիկոսի՝ Հռոմի Ալեքսանդր է. պապին ուղղված նամակի մի հատվածը:

Հակոբ կաթողիկոսը Հռոմի պապին ուղղված 1661 թ. սեպտեմբերի 28-ով թվագրվող իր նամակում գրում է. «...զի լուեալ Մեր վասն թագաւորաց քրիստոնէից խաղաղութեան եւ ընդ միմիանս հաշտութեան, կարի մեծ ուրախութիւն եղեւ սրտից Մերոց եւ գոհութիւն մատուցաք բարբարին Աստուծոյ»⁴⁹: Ինչ հաշտութեան մասին է խոսքը, որ Հայոց կաթողիկոսին այդքան ոգեշնչել էր: Այս առիթով Քյուրտյանը գրում է. «1661-ին մենք Քրիստոնեայ թագաւորներու միջեւ յԵւրոպա հաշտութիւն մը կնքուած չենք գտներ»⁵⁰: Հեղինակը, այնուամենայնիվ, նշում է, որ «1660-ին Շուէտի եւ Տանիմարքայի պատերազմէն վերջ Կոպենագի եւ Օլիվայի խաղաղութիւնը կնքուեցաւ: Սակայն ասոր մէջ Պապը գործ մը չունէր, եւ

⁴⁶ Անդ:

⁴⁷ Յ. ՔԻՐՐՏԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 67:

⁴⁸ Անդ:

⁴⁹ Անդ, էջ 4:

⁵⁰ Անդ, էջ 5:

ոչ ալ երկու երկիրներու կնքած հաշտութիւնը միջազգային խոշոր նշանակութիւն մը ունէր, մինչեւ իսկ Յակոբ Դ. Կաթողիկոսին գոհունակութիւն պատճառելու շափ»⁵¹։ Քյուրտյանը հավանական է համարում, որ Հակոբ Կաթողիկոսը նկատի է ունեցել 1659 թ. Ֆրանսիայի եւ Իսպանիայի միջեւ կնքված «Պիրենեյան» հաշտությունը։

Զբաղառելով վերոնշյալ տեսակետները՝ այնուամենայնիվ մենք կարծում ենք, որ Հակոբ Կաթողիկոսի նամակում հիշատակված հաշտությունն առավել հավանականությամբ վերաբերում էր «Կարդիսի խաղաղության» պայմանագրին, որը կնքվել էր 1656–1658 թթ. ռուս-շվեդական պատերազմի ավարտին։ Մեր տեսակետն ամրապնդվում է նրանով, որ վերոնշյալ հաշտությունը կնքվել է 1661 թ. հունիսի 21-ին։ Հետեւաբար կարելի է ենթադրել, որ դեռեւս 1655 թ. Հակոբ Կաթողիկոսը նախաձեռնել էր Հայաստանի ազատագրության հարցը։ Անշուշտ Արեւմուտքը շարունակելու էր մնալ Հայաստանի ազատագրության գլխավոր ուղղությունը, սակայն ազատագրությամբ զբաղվող գործիչները նաեւ փորձեր էին կատարում ռուսական կայսրությանը ներգրավելու այս գործընթացներում⁵²։ Եւ այս ամենի մեջ Հակոբ Կաթողիկոսն ամենեւին էլ առաջինը չէր⁵³, որ փորձում էր ռուսական շրջանակներում արծարծել Հայաստանի ազատագրության հարցը։ Կարծում ենք՝ Հակոբ Կաթողիկոսի նախաձեռնությունը մնաց անկատար առաջին հերթին գրությունից կարճ ժամանակ անց՝ 1656 թ. սկսված ռուս-շվեդական պատերազմի պատճառով, որն ավարտվեց 1658 թ. դեկտեմբերի 20-ի՝ Ռուսաստանի համար բարենպաստ եռամյա «Վալիեսարի զինադադար»-ով։ Հետագայում ռուս-լեհական պատերազմի՝ Ռուսաստանի համար ոչ բարենպաստ ընթացքի հետեւանքով վերանայվեց «Վալիեսարի զինադադար»-ը, եւ ի վնաս Ռուսաստանի՝ կնքվեց «Կարդիսի խաղաղության» պայմանագիրը⁵⁴։ Ուստի պարզ է, որ Հակոբ Կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ թեեւ հայերի «քաղաքական ձգտումներն այդքան հեռու չեն հասնում», այնուամենայնիվ այդ պահին անիրականանալի էին Ռուսաստանի համար՝ արտաքին վերոնշյալ լարված իրադրության պայմաններում։

⁵¹ Անդ։

⁵² Օրինակ՝ Ա. Հովհաննիսյանը կարծում է, որ «Ժէ. դարում «հայկական հարցի» մասին վճռական խօսքը դեռ չէր պատկանում մոսկովեան ցարին», տե՛ս Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., Թ.—Ժ., էջ 779։

⁵³ Տե՛ս Տ. Ա. ՔԷՆ. ՊՈՂՈՍՅԱՆ, Ս. Էջմիածնի 1547 թվականի ժողովրդ..., էջ 55–64։

⁵⁴ Տե՛ս Г. В. Форстен, Сношения Швеции и России во второй половине XVII века (1648–1700), журнал министерства народного просвещения, седьмое десятилетие, часть CCCXVII, май, Санкт-Петербург, 1898, էջ 55–56, 80։

Մյուս կարեւոր հարցը, որին արժե անդրադառնալ. խոսքը Հայաստանի ամբողջական, թե՛ հատվածական ազատագրության մասին էր: Ռուսական ցարին ուղղված նամակում շատ հստակ է, որ այն վերաբերում է բացառապես Արեւելյան Հայաստանի ազատագրությանը: Ասվածի վկայությունն այն է, որ նամակում նկարագրվում է Պարսկաստանի լծի տակ գտնվող հայության ծանր վիճակը, եւ ոչ մի ակնարկ Արեւմտյան Հայաստանում տիրող վիճակի մասին. «Պարսկաստանում մեզ եւ մեր եկեղեցու վրայ պարսից պաշտօնեաների կողմից դրւում են ահա օտարոտի հարկեր եւ մեզ, որ չենք կարողանում մեր չքաւորութեան եւ աղքատութեան շնորհիւ հատուցանել այդ հարկերը, քշում են դէպի բանդ, չարչարում են, տանջում եւ վերջապէս, որ յետինն է ու զլխաւորը մահմետականների նպատակների՝ իրանց դաւանանքն են հարկադրում ընդունել»⁵⁵:

Վերոբերյալ տողերը նկարագրում են հարկային այն ծանր վիճակը, որի ներքո հեծծում էր արեւելահայությունը: Բայց կաթողիկոսի խոսքի մեջ պետք է հատուկ ուշադրություն դարձնել «յետինն ու զլխաւորը նպատակների» արտահայտությանը, ըստ որի՝ այդ ճնշումները եւ բռնությունները, որոնք ուղեկցվում էին ամենադաժան հարկահանություններով, արվում էին բացառապես դավանափոխություն պարտադրելու համար: Այդ է պատճառը, որ Հակոբ Դ. Զուղայեցին, որպէս ամենօրյա ականատես եւ ականջալուր լինող նման բռնությունների, տվյալ ժամանակաշրջանում առաջին հերթին նախաձեռնում է միայն արեւելահայության ազատագրության հարցը՝ գուցե նաեւ հասկանալով, որ միայն ցարական իշխանությունները անկարող էին իրականացնել Հայաստանի ամբողջական ազատագրումը: Կաթողիկոսը խնդրում է, որ եթե ռուսական իշխանությունն այլ առիթով պարսկական իշխանության հետ բանակցելու ուղարկի իր դեսպաններին, ապա ռուս դիվանագետների միջոցով ազդի պարսից իշխանությունների վրա եւ հանդես գա ի պաշտպանություն հայերի⁵⁶:

Կաթողիկոսն այստեղ բացառապէս հետապնդում է մեկ նպատակ՝ ոչ թե ազատագրել արեւելահայերին, այլ հող նախապատրաստել ընդհանուր ազատագրությունն իրականացնելու համար: Նա փորձում է, ռուս

⁵⁵ Ա. ՅՈՎԱՆՆԻՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 781:

⁵⁶ Անդ:

դիվանագետների կապերն ու ազդեցությունն օգտագործելով, ապրելու եւ արարելու բարենպաստ պայմաններ կորզել հայության համար. «Հայաստանի քաղաքագետները կարող էին մտածել ողուս դիվանագետների բարեացակամ միջնորդությունների մասին միայն»⁵⁷, ուստի խուսափում է նամակում անիրատես եւ անհեռանկար ծրագրեր եւ առաջարկներ անելուց՝ գիտակցելով, որ հավանաբար տվյալ պահին՝ պայմանավորված միջազգային աշխարհաքաղաքական դրությունմբ, դժվար թե ավելին հնարավոր լինի իրագործել:

Նկատի ունենալով այն, որ այդ շրջանում ողուս-պարսկական հարաբերությունները, ի տարբերություն ողուս-թուրքականի⁵⁸, գտնվում էին առավել բարվոք վիճակում, այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ ողուս-պարսկական շահերը եւս բախվում էին՝ հատկապես հյուսիսային Կովկասում իրենց ազդեցությունն ամրապնդելու ուղղությամբ⁵⁹: Հակոբ Զուղայեցին վստահ էր, որ ողուսական կայսեր հեղինակությունը պարսից իշխող շրջանակներում բարձր էր. «Ռուս իշխանությունը մեծ նշանակություն ունի պարսիկների աչքում»⁶⁰, եւ ցարի միջնորդությունն առ պարսից իշխանությունները հայության համար ստեղծելու էին ապրելու նպաստավոր պայմաններ: Այստեղ ընթերցողի ուշադրությունը ցանկանում ենք սեւեռել Հակոբ Զուղայեցու հետեւյալ արտահայտության վրա. «...գուցէ առաջիկայում յաւակնութիւն չունենան այնքան տանջել նրանց, որ ի Քրիստոս Աստուածն ունեցած ընդհանուր հաւատի շնորհիւ, կարող կը լինեն Ձեզ ուղղել իրանց հայեացքը»: Ինչ էր ականարկում կաթողիկոսը: Արդյո՞ք նա նկատի ուներ, որ մոտ ապագայում հայ-ողուսական բանակցությունները Հայաստանի ազատագրության շուրջ առավել գործնական բնույթ պետք է կրեն, կամ արդյո՞ք հերթական անգամ

⁵⁷ Անդ:

⁵⁸ 1654 թ. Ուկրանիան վերամիավորվել էր Ռուսաստանին, իսկ 1666–1672 թթ. ընթացող թուրք-լեհական պատերազմի արդյունքում 1672 թ. թուրքական բանակն ավերեց Աջափնյա Ուկրաինան, ինչը նկատվեց բացահայտ թշնամանք Ռուսաստանի դեմ: Ավելի ուշ՝ 1676 թ., սկսվեց ողուս-թուրքական պատերազմը, որն ավարտվեց 1681 թ. Բախչիսարայի պայմանագրով, տես Վ. ԲԱՅԲՈՒՐԳՅԱՆ, Օսմանյան կայսրության պատմություն, Երեւան, 2011, էջ 286–287:

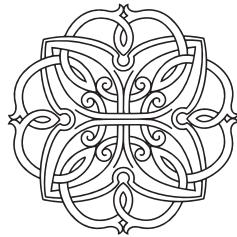
⁵⁹ Сёв Б. Абдусаламов, Кумыкские феодальные владения в контексте русско-иранского противоборства на Кавказе в 50-х гг. XVII в., Известия РГПУ им. А. И. Герцена, էջ 80–88. տես նաեւ Е. КУШЕВА, Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI – 30-е годы XVIII века), Москва, 1963, էջ 291–323:

⁶⁰ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 781:

Հայոց կաթողիկոսն իր նախորդների նման ցանկանում էր առերես խոստում տալ հայ-ռուս եկեղեցական հարաբերություններում դավանական զիջումների՝ շահագրգռելով ռուսական քաղաքական եւ եկեղեցական բարձրաստիճան պաշտոնյաներին: Արդյո՞ք սա վկայությունն է, որ Իսրայել Օրու գործունեության ռուսական ուղղությունն արդեն իսկ կանխորոշված էր Հակոբ Զուղայեցու կողմից:

Այն, որ կաթողիկոսի վերոգրյալ նամակը հասել է ռուսական իշխանություններին, աներկբա է⁶¹: Ցավոք, առ այսօր հայտնաբերված չեն ո՛չ նամակի հայերեն բնօրինակը, ո՛չ կաթողիկոսի սույն նամակի պատասխանը:

Շարունակությունը՝ հաջորդիվ

⁶¹ Ա. Հովհաննիսյանի վկայությամբ, նամակը գտնվել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր գիվանում, տե՛ս Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 776, հետագայում նույն հեղինակը գրում է, որ այն «պահվում է Մոսկվային Հի վավերագրերի Պետական Կենտրոնական Արխիվի (ЦГАДА) գործերի մեջ», տե՛ս Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ, Դավազմեր հայ ազատագրական մտքի..., էջ 214: Ուստի մեր կարծիքով հնարավոր չէր, որ դրա մասին համապատասխան շրջանակներում տեղյակ չլինեին: